

Ároni ház – a nepotizmus protestáns változata?

1

Az „ároni ház” és „ároni család” kifejezések metaforikus használata főleg Magyarországra jellemző, bár a párhuzamos szóhasználat idegen nyelveken is kimutatható. A Zoványi-lexikon definíciója szerint:

„Ároni családok, a magyar prot. egyházakban szokásos elnevezése azoknak a családoknak, melyeknek tagjai több nemzedéken át lelkeszi állást töltöttek be. A 16. és 17. században szokásos névadások különösségei rendkívül nehézzé teszik az ilyeneknek egészen a kezdetig terjedő megállapításait, újabb időkből pedig az adatok hiányos volta s nem egyszer megbízhatatlansága gátolja rendszeres összeállításukat, ami teljessé sohasem tehető. Legnevezetesebbek az ilyen családok közül az ev. Pilarikok, Serpiliusok, Hodikok, Perlakiak, Sztehlók, Bartholomaeidesek, Szeberényiek...”¹

A kifejezés konnotációja a 19. századi felekezeti szakirodalomban és azóta is többnyire pozitív.²

2

Másfajta megközelítéssel a Luise Schorn-Schütte nevével fémjelzett történész iskolában találkozhatunk. A kutatási irányzatot Schorn-Schütte 1992-ben benyújtott habilitációs dolgozata alapozta meg,³ majd általa szerkesztett tanulmánykötetek⁴ és általa vezetett disszertációk népszerűsítették tovább.⁵ Schorn-Schütte a papság példáján az értelmiségi életpályákat és a polgári habitus mintáit vizsgálja azt felismerve, hogy – az egyházi anyakönyveknek hála – a polgári és értelmiségi rétegek között a papság életrajza a legjobban dokumentált, szinte a nemesi családok forrásadottságait is megközelíti.

Ez az iskola a társadalmi magatartás és mobilitás sajátosságait mintegy madártávlatból, tízezres nagyságrendű adattömeget vizsgálva elemzi. Ez a módszertan egyaránt alkalmas arra, hogy tartós, időben és térben kiterjedt mintázatokat kimutasson, amellet feltárja ezekben a regionális vagy éppen korhoz kötött különbségeket is.

A korai karrierstratégiákban például feltűnő, hogy többek között a teológiai tanulmányok, a papi hivatás játsszák a lift szerepét, ezek a társadalmi felemelkedés fő ösvényei a jobbágyi sorból a polgárság világába, a kétkezi munkások köréből az értelmiségbe.⁶ A többgenerációs példákat vizsgálva ugyanakkor az is kiderül, hogy miután a család ezt a lépcsőfokot meglépte, fiait már inkább jogi vagy orvosi pályára küldi, egyrészt hogy státuszát bebiztosítsa, másrészt mert ez jelent számára további előrelépést. A

¹ ZOVÁNYI 1977, 32.

² PAYR 1905.

³ SCHORN-SCHÜTTE 1996.

⁴ DIXON – SCHORN-SCHÜTTE 2003; SCHORN-SCHÜTTE 2010; SCHORN-SCHÜTTE 2012; SCHORN-SCHÜTTE – SPARN 1997.

⁵ PL. PTASZYŃSKI 2017. A módszertan alkalmazása magyarországi témákra egy 2017. augusztus 25-i wittenbergi tudományos konferencián történt meg: *Der evangelische Pfarrer – zur Sozialgeschichte eines Standes: Beispiele aus Deutschland und Ungarn.*

⁶ VOGLER 1994; ERDÉLYI 2011.

legismertebb példa erre maga Martin Luther, a bányászfiú, az elsőgenerációs értelmiségi, akinek hivatásukat valóban gyakorló fiai a jogász Hans és az orvos Paul voltak (a teológus Martin már nem is indult el a papi pályán).

Hasonló módon elemzi a Schorn-Schütte iskola az iskolázási szokásokat⁷ és a házassági piac sajátosságait is. Utóbbi esetében főleg a többszöri házasságok tanulságosak. Főleg a nők magas – a szülési kockázatok miatti – halálozási rátája vezetett oda, hogy a férfiak egymás után több házasságot kötöttek, sorra temették el feleségeiket. A magyarországi evangélikus lelkészi adattár⁸ alapján pl. átlag három esküvő volt jellemző. A nagy mintából a következő tanulság vonható le: „először az állás, aztán a presztízs, végül a pénz”, azaz a lelkészjelölt először elődje özvegyét vagy árváját veszi el, hogy bejusson a parókiára, majd egy helybeli polgárleányt, hogy biztosítsa megbecsülését a közösségben, végül egy gazdag örökösnot.

Utoljára hagytam a földrajzi mobilitás kérdését, mint ami már közvetlenül érintkezik fő témánkkal. Lk 4,24 óta („egyetlen próféta sem kedves a maga hazájában”) a keresztény közösségek jellemzően kívülállókat alkalmaznak prédikátorként.⁹ Kivételként mutatkozik az a jelenség, hogy egy-egy papi dinasztia kisajátít magának egyházközségeket: az említett lelkészi adattárban időnként nehéz elkülöníteni egymástól azonos nevű apákat és fiúkat, akik egymást követik ugyanazon parókián. Egy lelkészi állásért folytatott versengésben¹⁰ a helyi papfi nyilvánvalóan hazai pályán küzd, természetes versenyelőnyben van messziről jött vetélytársaival szemben, ami kiegyenlítheti azok esetleges fölényét képzettségben, tapasztalatban, rátermettségben és alkalmasságban. Vagyis „a hazájukban próféták”, akik beleülnek atyáik örökébe, torzítják a teljesítményelven alapuló versengést, a minőség ellenében hatnak, ilyen értelemben az ároni családok akár a kontraszelekció melegágyai is lehetnek. Így kerülhet az ároni ház fogalma negatív megítélés alá.

3

Az utóbb említett utánpótlási modell talán még elterjedtebb változata a benősülés. A kora újkorban Európa szerte elterjedt gyakorlat volt a protestáns közösségekben, hogy az elhunyt lelkész nőtlen utódját arra ösztönözték (beszélték rá, kötelezték, kényszerítették – a helyi hagyományoktól függően), hogy vegye el elődjének özvegyét vagy árváját. Ez a megoldás egyszerre több gyakorlati kérdésre adott csattanós választ: a parókia kiürítése, a hátramaradottak elhelyezése és megélhetésének biztosítása, az új pap ellátása, bevezetése a helyi szokásokba és szociális viszonyokba stb. Ez a praktikus gondolkodás sok egyházközségben szinte végtelen rokonsági láncokhoz vezetett: **A** pap özvegyét elvette **B** pap, aki több házasság után maga is fiatal özvegyet hagyott hátra, hogy az ezután utódja, **C** pap felesége legyen... Ez a gyakorlat a másik oldalon megint kontraszelektív, pl. kizárja a házas vagy már jegyes utódjelölteket.

A legutóbbi példa jól mutatja, hogy ami madártávlatból vizsgálva kontraszelekciós mintázatnak tűnik, az közvetlen közlől nézve már józan, racionális döntések láncolata. Az MTA „Lendület” Családtörténeti Kutatócsoport a társadalmi magatartásformáknak éppen ezzel az utóbbi közeli nézőpontjával kísérletezik.¹¹ A kutatócsoport érdeklődésének fókuszában a többszöri házasságkötések, mozaikcsaládok, az özvegyesség és árvaság problémája állnak. Elsősorban naplók, levelek, családi kalendáriumok, önéletrajzok

⁷ KAUFMANN 2003; PTASZYŃSKI 2010.

⁸ ELEM I/1–II/1 [2014–2018].

⁹ GOODALE 1999; RIEGG 2002; PTASZYŃSKI 2013.

¹⁰ JAKUBOWSKI-TIESSEN 2005.

¹¹ Pl. ERDÉLYI 2018. A kutatócsoport honlapja: <http://families.hu/>.

segítségével vizsgálja a szereplők döntéseinek motívumait, a külső kényszereket, feltételeket, a racionális megfontolásokat.

Ami a karrierstratégiák, a társadalmi felemelkedés vizsgálata szempontjából makroszinten: „beházasodás”, tehát egy olyan lépés, ami azonnali gyors presztízsnövekedéssel és a szociális kapcsolati tőke megsokszorozásával jár, az a családtörténet mikroszintű kutatásában: gondoskodás a hátramaradt hozzátartozókról, a csonka család kiegészítése egy új (mostoha)szülővel, a kapott seb begyógyítása, az elszenvedett veszteség utáni új kezdet. Természetesen sem az egyik, sem a másik megközelítés nem moralizál, nem állít egymással szembe jó és rossz gyakorlatokat. Ugyanazon magatartással kapcsolatban viszont az egyik azt a mechanizmust hangsúlyozza, ami kedvez a kontraszelekciónak, míg a másik a sűrű szövésű szociális háló előnyeit emeli ki. Mindkettő felfogás egyszerre érvényes, mindkét kérdésfelvetés egyszerre fontos.

4

A következőkben magyarországi példánkon fogom bemutatni a klánosodás problematikáját. A rendelkezésre álló terjedelem szűkössége miatt adataimat egy szigorúan lehatárolt csoportból, az evangélikus püspökök köréből merítem.¹² Függetlenül attól, hogy melyik korban éppen hogyan nevezték ez a hivatalt (esperes, szuperintendens, püspök), azokra leszek figyelemmel, akik a klasszikus püspöki feladatokat látták el: ordináltak és vizitáltak. Ezt a kiválasztást két érv támasztja alá, egyrészt a forrásadottság: ezek az életrajzok és családtörténetek az átlagnál jobban dokumentáltak; másrészt a tipizálás igénye: ezek a személyek biztosan nem voltak sem periférikusak, sem deviánsak, valószínűleg a közösség általános elvárásait testesítették meg, különben nem is választották volna őket meg hivatalukra.

Apák és fiúk utódlása ugyan előfordul, de túlzás lenne azt mondani, hogy ez a jellemző. A Lany-családra alább még vissza kell térnem, egyelőre elég annyit megjegyezni, hogy Illés két fia is püspök lett, egyikük ugyanabban, másikuk a szomszédos kerületben:

Lany Illés (Biccse: 1610–1618)

↓

↓

Lany Gergely (Bánya: 1635–1651) Lany Zakariás (Biccse: 1642–1645)

Pontos információk hiányában legfeljebb feltételezni lehet, hogy az egymást követő két Kürti István vérrokonságban állt egymással, ez időrendileg akár szülő–gyerek, akár nagyapa–unoka viszony is lehetett. A bajmóci és a felső-dunamelléki kerület nagyjából ugyanarra a területre terjedt ki, határaik sokszor változtak, időnként egymás feladatait vállalták át, így a két Kürti hivatali kapcsolata ha nem is közvetlen, de mindenképpen utódlásként fogható fel.

Kürti István id. (Bajmóc: 1610–1612)

↓?

Kürti István ifj. (Felső-Dunamellék: 1650)

¹² Mégpedig az ELEM-ben meghatározott földrajzi, időbeli és felekezeti keretek között.

A 19. században a Szeberényi-családban találunk apát és fiút, a szabadságharc után meghurcolt, bebörtönzött, félreállított Jánost és fiát, a szerencsésebb korban született Gusztáv Adolfot. A rokonság ugyan közvetlen, ám egyikük még Selmezbányán, másikuk már Békéscsabán vezette a bányai egyházkerületet.

Szeberényi János (Bánya: 1834–1855)



Szeberényi Gusztáv Adolf (Bánya: 1873–1890)

Az evangélikus közösség nyilvánvalóan idegenkedett attól, hogy közvetlen leszármazottak számára örökölhetővé tegye a püspöki hivatalt, de a közvetett hozzátartozók nyilvánvalóan enyhébb megítélés alá estek. Nézzük ezt meg először nagyapák és unokák viszonyában!

Zabler Péter (Ötváros: 1614–1644)



♂ Jakab id.



Zabler Jakab ifj. (Ötváros: 1686–1709)

Zablerék rokonsága a családnévnek köszönhetően elég transzparens tény volt, kicsit rejtettebb azonban az ilyen kapcsolat leányági változata:

Czékus István (Tisza: 1871–1890)



♀ Erzsébet



Túróczy Zoltán (Tisza: 1939–1948)

Rokonsági fok tekintetében nagybácsik és unokaöcsök ugyanolyan megítélés alá esnek, mint a fent bemutatott unokák, és a két jelenség is hasonló gyakorisággal fordul elő a püspökök családfáin. Ez lehetne ugye a klasszikus nepotizmus. Három eset következik más-más régióból, egyben más-más nemzetiségi háttérrel:

Wagner Márton id. (Ötváros: 1588–1590) – ♂ Jakab



Wagner Márton ifj. (Ötváros: 1645–1666)

Lany Illés (Biccse: 1610–1618) – ♂ Dániel



Lany Dávid (Bánya: 1656–1669)

Perlaki József (Dunántúl: 1746–1749) – ♂ János



Perlaki Gábor (Dunántúl: 1771–1786)

5

A fent felsorolt vérrokonsági kapcsolatoknál azonban sokkal gyakoribbak, jellemzőbbek a beházasodás esetei, amit már tanulmányom kutatástörténeti bevezetése is sejtetett. Egy idehaza elterjedt aforizma szerint ha két evangélikus találkozik, akkor vagy rokonok, vagy ezután lépnek rokonságra. Az utóbbi lehetőségből mutatok be két esetet:

Kalinka Joachim (Biccse: 1646–1672)



♀ ∞ Tarnóczy Márton (Bajmóc: 1656–1670)

Krmann Dániel (Dunáninnen: 1706–1729)



♀ Katalin ∞ Ambrózy György (Tisza: 1741–1746)

Az alábbi két példa azt hivatott bemutatni, hogy ha vizsgálati mintánkat kevésbé szigorúan határolnánk körül, akkor valószínűleg jelentősen megszorodnának a tanulságos esetek. Bárány Pál tolna-baranya-somogyi esperes volt, aki a Dunántúl Balatonon túli végein kvázi-püspökként működött. Ezt hangsúlyozandó viselték a tolnai esperesek az evangélikus egyházban amúgy nem használatos „főesperes” címet. Vizitáltak, és ha ordinálni nem is volt joguk, de licenciátusokat kiküldhettek. Hasonló jelenségre nyújt példát Győry Vilmos, aki apósát sok mindenben követte, a püspökségben kivételesen nem, ott csak a főjegyzői, mai fogalommal a püspökhelyettesi tisztet viselte. És természetesen a püspök helyettese is végzett – szükség szerint – püspöki funkciókat, így akár előzetes definíciónk feltételeit is kielégítette.

Nagy István (Dunántúl: 1796–1812)



♀ Rozinka ∞ (Bárány Pál, TBS főesperes: 1798–1806)

Székács József (Bánya: 1860–1872)



♀ Etelka ∞ (Győry Vilmos, Bánya főjegyző: 1873–1885)

Jelen vizsgálódásunk legkomolyabb felismerései következnek. Az eddig bemutatott rokonsági és utánpótlási mintáknak olyan sűrűsödései fordulhatnak elő térben és időben, melyeket már nem tudhatunk be véletlenszerű tényezőknek. A dunántúli kerületet a 17. század első felében szinte kisajátította magának egy regionális értelmiségi elit, mely Csepreg mezővárosához és annak földesurához, a Nádasdy-családhoz kötődött.¹³

Recés János (Dunántúl senior primarius: 1595–1599)



♀ Margit ∞ Pálházy Gönc Miklós (Felső-Dunamellék: 1613–1619)

Klaszekovich István (Dunántúl: 1612–1620)



♀ Jusztina ∞ Kis Bertalan (Dunántúl: 1625–1646)

Zvonarich Mihály (Dunántúl: 1620–1625) [+ a Zvonarich-klán esperesei]



♀ ∞ Lethenyi István (Dunántúl többszörös esperes és püspökjelölt, 1625–1653)

Ezzel egyidőben a Dunától északra az 1609-ben nemességet is szerző Lany-család „telepedett rá” két szomszédos kerületre is. Illést, aki a századfordulós hitvitákban komolyan kivette a részét, a Thurzók bizalmasaként választotta meg a zsolnai zsinat a frissen szervezett biccsei kerület élére.¹⁴ Külföldön iskolázott fiai a biccsei iskolát igazgatták, mielőtt lelkészi meghívást kaptak.

Lany Illés (Biccse: 1610–1618)

– ♂ Dániel



Lany Gergely (Bánya: 1635–1651)

Lany Dávid (Bánya: 1656–1669)

Lany Zakariás (Biccse: 1642–1645)

Természetesen nem kell rögtön összeesküvésre vagy maffiára gondolni, a jelenségre szelídebb magyarázat is adható. A Dunántúl kapcsán már említettem a Nádasdyakat, hasonló szerepet töltöttek be a Lany-család életében a Thurzók és az Illésházyak. Egy meghatározó patrónus véleménye ekkoriban eldönthette a püspökválasztás kimenetelét. De még ennél is közvetetebb tényezők ugyancsak befolyásolták a püspöki szék betöltését. Alapvető elvárás volt pl. a külföldi egyetemi képzettség, ezzel azonban azok rendelkeztek, akik a regionális középiskola (Csepreg, Biccse) kiváló tanulójaként patrónusi ösztöndíjat nyertek. Ugyanez áll

¹³ ELEM I/1: 833; I/2: 227, 395; I/3: 555–556; II/1: 503, 605, 1208–1209.

¹⁴ ELEM I/1: 942–943; NAGY 7: 25.

a szociális tőke és kapcsolatrendszer megszerzésének lehetőségeire is. Ha már megvan, senki sem kérdezi, örökségként, hozományként vagy netalán saját erejéből jutott hozzá valaki. De még ezen utóbbi esetben is előnyben volt egy Csepregen vagy Biccén született és ugyanott iskolázott polgárfiú a „gyüttmentekkel” szemben.

Hasonlóan sokat segíthetett a riválisokkal szemben egy családi könyvtár birtoklása, akár mint szülői örökség, akár mint a feleség hozománya. Két egykori egyetemi professzoromról terjedt egy anekdota. A fiatalabb egyszer állítólag ezt kérdezte: „Talán félted tőlem a lányodat?” – „Nem, a könyveimet féltem!” – csattant az az idősebb válasza. Tudhatott valamit. A benősülés jelensége, amit eddig egyházvezetők példáján mutattunk be, nem kevésbé jellemző tudósok családjaira: Leonhard Stöckel és Thomas Faber, Johann Heinrich Alsted és Johann Heinrich Bisterfeld, Samuel Pomarius és Johann Bayer, Haan Lajos és Zsilinszky Mihály. Könnyen elfelejtjük, milyen arisztokratikus kiváltság volt valaha könyvek birtoklása, mekkora anyagi áldozattal és időráfordítással járt összegyűjteni belőlük egy polcra valót. Mert a nyomtatott, a könyvekbe foglalt tudás is hatalom volt, az érvényesülés eszköze. A könyvek megszerzésének leggyorsabb módjának azonban még mindig a beházasodás bizonyult.

7

Összefoglalóan kimondható, hogy az evangélikus lelkészi karban hasonló vérrokonsági hálózatosodás” figyelhető meg, mint a kékvérű arisztokrácia vagy az endogám faluközösségek esetében. Ez azonban csak egy leíró megállapítás, a rokoni kapcsolat önmagában nem érték, és az ezekből szövődő szociális hálózat sem büszkeségre okot adó teljesítmény. A jelenség a szlovákok, németek és magyarok körében egyaránt elterjedt az egész vizsgált korszakban (17–19. sz.), tehát nem tekinthető bármelyik nemzetiség sajátos hagyományának.

Fent többször hangsúlyoztam, hogy a legelterjedtebb rokoni mintázat nem a klasszikus „nepotizmus”, hanem a „benősülés”. Ezeket az eseteket azonban érdemes mindjárt két jól elkülöníthető csoportra osztani az alapján, hogy a házasságra az após életében vagy annak halála után került sor. Nyilvánvaló, hogy az első esetben a kézenfekvő motívumok közül sokkal nagyobb súllyal esik latba a karrierépítés, míg a másik esetben a gondoskodásnak jut fontosabb szerep, ugyanakkor a beházasodás a püspök családjába mindenképpen, még az utóbbi esetben is presztízsemelkedést hoz és annak esélyét, hogy a vő örökölheti annak materiális és immateriális javait (dokumentumgyűjtemény és kapcsolatrendszer).

Ami pedig a két utolsónak említett 17. századi klánosodási példát illeti, a Dunától délre és északra, egy újabb megkülönböztetést érdemes bevezetni, az áttekinthető helyi közösségek személyességre épülő „rendjét” és a nagyobb regionális szervezetek (témánk esetében: egyházkerületek) „rendszerét”. A lelkészi szolgálat átadása fiaknak vagy vőknek helyi szinten akár nyertes–nyertes játszma is lehet. Erre számos konkrét példát fel lehet hozni. A modell praktikus előnyei mindenképp kiegyenlítik azokat a hátrányokat, melyek a belterjességből és a mobilitás elfojtásából fakadhatnak. Ennek a hagyománynak a kialakulása többhelyütt a közösség rend iránti igényéről és megoldásorientált magatartásáról tanúskodik.

Magasabb szervezeti szinten azonban már nem érvényesülnek ezek az előnyök, és a személyi struktúrák befagyása éppen azzal jár, aminek elsőre is látszik: a természetes dinamika hiánya, kontraszelekció, képtelenség a megújulásra. Ami a közelképen még „megoldás” volt, az madártávlatból nézve már maga lesz „a probléma”.

Rövidítve idézett irodalom:

ELEM = CSEPREGI Zoltán: *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)*. I: *A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*. MEDiT, Budapest, 2014–2016. II/1: *A zsolnai zsinattól a soproni országgyűlésig (1610–1681)*. MEDiT, Budapest, 2018.

NAGY = NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 1–12. H. n. 1857–1868. Reprint: Helikon, Budapest, 1987–1988.

DIXON, C. Scott – SCHORN-SCHÜTTE, Luise (ed.): *The Protestant clergy of early modern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2003.

ERDÉLYI Gabriella: *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*. Libri, Budapest, [2011].

ERDÉLYI Gabriella: „Nem leszen mostoha anyja”. Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjában. *Történelmi Szemle* 60 (2018:2) 347–364.

GOODALE, Jay: Pfarrer als Außenseiter. Landpfarrer und religiöses Leben in Sachsen zur Reformationszeit. *Historische Anthropologie* 7 (1999) 197–211.

JAKUBOWSKI-TIESSEN, Manfred: Wege ins Pfarramt. Pfarrerberufungen in der Frühen Neuzeit. In: Jakubowski-Tiessen, Manfred (Hg.): *Geistliche Lebenswelten. Zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte der Geistlichen in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Wachholtz, Neumünster, 2005. (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins 37.) 97–115.

KAUFMANN, Thomas: The Clergy and the Theological Culture of the Age: The Education of Lutheran Pastors in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: Dixon, C. Scott – Schorn-Schütte, Luise (ed.): *The Protestant clergy of early modern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2003. 120–136.

PAYR Sándor: *A Perlakiak négyszázados ároni háza. Egyháztörténeti monografia*. Hornyánszky, Budapest, 1905. (A Luther-Társaság kiadványa 52.)

PTASZYŃSKI, Maciej: Prediger seyn mit jhrem Ampte etwas der Welt kützel? Soziale Herkunft, Bildung und theologisches Selbstverständnis der evangelischen Geistlichkeit in den Herzogtümern Pommern. In: Schorn-Schütte, Luise (Hg.): *Intellektuelle in der Frühen Neuzeit. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen gelehrten Bürgertums*. De Gruyter, Berlin, 2010. 69–104.

PTASZYŃSKI, Maciej: How to Find a Job. Work-Related Mobility of the Lutheran Clergy in Germany. *Acta Poloniae Historica* 108 (2013) 45–71.

PTASZYŃSKI, Maciej: „Beruf und Berufung“. *Die evangelische Geistlichkeit und die Konfessionsbildung in den Herzogtümern Pommern, 1560–1618*. Vandenhoeck, Göttingen, 2017. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte 246.)

RIEGG, Ernst: *Konfliktbereitschaft und Mobilität. Die protestantischen Geistlichen zwölf süddeutscher Reichsstädte zwischen Passauer Vertrag und Restitutionsedikt*. DRW-Verl. Weinbrenner, Leinfelden-Echterdingen, 2002. (Schriften zur südwestdeutschen Landeskunde 43.)

SCHORN-SCHÜTTE, Luise: *Evangelische Geistlichkeit in der Frühneuzeit. Deren Anteil an der Entfaltung frühneuzeitlicher Staatlichkeit und Gesellschaft. Dargestellt am Beispiel des Fürstentums Braunschweig-Wolfenbüttel, der Landgrafschaft Hessen-Kassel und der Stadt Braunschweig*. GVH, Gütersloh, 1996. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 62.)

SCHORN-SCHÜTTE, Luise (Hg.): *Intellektuelle in der Frühen Neuzeit, Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen gelehrten Bürgertums*. De Gruyter, Berlin, 2010.

SCHORN-SCHÜTTE, Luise (Hg.): *Gelehrte Geistlichkeit – geistliche Gelehrte. Beiträge zur Geschichte des Bürgertums in der Frühneuzeit*. Duncker & Humblot, Berlin, [2012]. (Historische Forschungen 97.)

SCHORN-SCHÜTTE, Luise – SPARN, Walter (Hg.): *Evangelische Pfarrer. Zur sozialen und politischen Rolle einer bürgerlichen Gruppe in der deutschen Gesellschaft des 18. bis 20. Jahrhunderts*. Kohlhammer, Stuttgart, 1997. (Konfession und Gesellschaft 12.)

VOGLER, Bernard: Rekrutierung, Ausbildung und soziale Verflechtung. Karrieremuster evangelischer Geistlichkeit. *Archiv für Reformationsgeschichte* 85 (1994) 225–233.

ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, Budapest, ³1977.